

Індекс УДК: 65.02

Л.М.Мекшун

РОЛЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ПРОВЕДЕННІ ОБЛІКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Після падіння кріпосного права і під тиском революційної ситуації кінця 50-х – початку 60-х років в 1864 році була здійснена земська реформа, яка передбачала введення місцевого виборного всестанового представництва. Будучи єдиними загальностановими громадськими установами, земські збори неминуче ставали центрами громадського життя і на той час відігравали прогресивну роль.

Відповідно до “Положення про губернські та повітові земські установи” за земствами закріпилася роль органів місцевого господарювання. Для здійснення оподаткування, розвитку промисловості і землеробства, забезпечення соціального захисту необхідні були відомості про господарський розвиток губернії, про стан культури і охорони здоров’я, про освіту та інші галузі суспільної діяльності. Урядова статистика не могла забезпечити земства такими даними, тому вони почали збирати їх самі і проводити необхідні дослідження.

Статистичні роботи в земствах здійснювались запрошеною на службу інтелігенцією, яка поглиблювала програми статистичних досліджень.

В 1875 році Чернігівське земство відкрило статистичне відділення. В його роботі взяли участь відомі економісти – статистики Петро Червінський, Олександр Русов, Василь Варзар, Олександр Шлікевич. Вони виконували значну статистичну роботу: організовували поселищні та подвірні переписи, експедиційним методом збирали, а потім узагальнювали дані про стан розвитку сільського господарства, доходність

земель і середню врожайність, про розвиток промисловості в губернії, про стан дорожнього господарства, про розвиток культури, освіти і охорони здоров'я.¹

Чернігівські земські статистики розробили власні програми і методи статистичних досліджень, які дозволили виділити в історії економічної науки чернігівський тип статистичних досліджень².

Не дивлячись на наявність різниці в земських статистичних роботах, в перші роки їх організації виділяються два основні типи: землеробський і промисловий. Перший був розроблений чернігівськими земськими статистиками, другий – московськими.

Чернігівський метод спостережень, ініціатором якого став Петро Петрович Червінський (1849 – 1931), використовували переважно землеробські губернії. Московський тип – губернії, в яких на рівень доходності населення значно впливав розвиток промислової діяльності.

В Чернігівському земському статистичному відділенні головним предметом дослідження була земля, в той час як Московське земство ставило своєю метою вивчення загальних умов життя населення.

Основний тип спостереження у чернігівських статистиків - поселищне обстеження, основний інструмент – поселищний список. Організація спостережень у Чернігівському земстві починалась з нанесення на військово-топографічні карти кордонів ділянок, а потім виписування із межевих книг цифр по угіддям. На підставі цих матеріалів, на місці, шляхом особистого огляду чи опитування місцевого населення, по окремим ділянкам встановлювалась інформація про середні врожаї і визначалась доходність землі. Потім всі дані про врожайність групувались

¹ Див: Записки Черниговского губернского статистического комитета. Черниговская губернская типография. 1866.

О деятельности оценочно-статистического бюро (1900-1904 гг.). Отчёты Черниговской губернской земской управы. Чернигов. 1900-1904.

² Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. Вып. 1. Чернигов, 1877.

за встановленими зонами ґрунту і виводились середні показники по уїздам і волостям.

Основним типом спостереження у московських статистиків був подвірний перепис, а головним інструментом – подвірна картка. Дані збирались шляхом опитування на зборах селян, що давало можливість запобігти помилкам у відповідях в ході збирання матеріалу. Після складення подвірної картки до опитування залучались найкращі господарі, які давали характеристику господарських умов цілого поселення. Результати обстеження заносились до поселищного бланку.

Земські статистичні дослідження більш пізнього періоду поєднали чернігівський і московський типи досліджень і виробили єдиний тип статистичних досліджень економіки і побуту селянства.

При обробці матеріалів статистичних переписів земські статистики використовували складні групові і комбінаційні таблиці. Метод комбінаційних таблиць вперше в земській статистиці використав голова Козелецької повітової земельної управи Олександр Петрович Шлікевич (1849 – 1909 рр.)³ В своїй першій комбінаційній таблиці він відніс до основних ознак: розміри землеволодіння, кількість худоби, число найманих робітників, стан господарства стосовно оренди землі. За цією таблицею у 1882 році були розроблені дані подвірного перепису Козелецького повіту. В більш пізніх статистичних дослідженнях О.П.Шлікевич при побудові комбінаційних таблиць почав виділяти додаткові групи (не зайняті промислами, зайняті в торгівлі і промисловості), які в кінці XIX на початку XX ст. отримали в практиці земської статистики широке використання. Статистичні дослідження давали величезний матеріал про диференціацію селянства. О.П.Шлікевич проаналізувавши в 1890 році статистичні дані про 8717 дворів

³ Шликевич А.П. Что дают и что могут дать подворные переписи. Земский сборник Черниговской губернии. 1890, № 3-4.

чорноземного району Козелецького повіту, писав про грабіжницький характер “зворотної” і посередницької оренди: “Відношення між групами селян і тут ті ж самі: 36,8% дворів без робочої худоби (це становить 28,8% населення) мають: 21% власної і надільної землі, 7% орендованої землі і 63% зданої землі; 14,3% дворів, які мають 4 і більше голів худоби (це становить 17,3% населення) мають: 33,4% власної і надільної землі, 32,1% орендованої землі і 7% зданої землі. Бідні стають ще біднішими, а багаті – багатішими”.⁴

Перші промислові переписи були проведені чернігівськими земськими статистиками в 70-ті роки XIX ст. під керівництвом Василя Єгоровича Варзара (1851 –1940 рр.) Перед організаторами переписів стояло три теоретичних питання: про одиниці спостереження в промисловості, про принципи класифікації виробництва і про ознаки, які повинні бути включеними в програму переписів. В протилежність західноєвропейській, головним чином, німецькій статистиці, яка брала за одиницю обліку виробництво окремо від інших функцій підприємства, вітчизняні статистичні дослідники вперше прийняли за облікову одиницю підприємство як єдине господарське ціле. Програма Варзара 1876 року була побудована на підставі програми, прийнятої в 1870 році з’їздом секретарів губернських статистичних комітетів, але вона мала ряд особливостей. Із 20 питань, які В.Є. Варзар додав до програми ЦСК, більше половини стосувалось положення робітників. Це були питання про заробітну плату різних категорій персоналу, про кількість постійних і змінних робітників, жінок і дітей, про заробітну плату натурою і про якість продуктів, що видавались в рахунок заробітної плати, про тривалість робочого дня і нічні зміни, про факти непрацездатності від нещасних випадків на виробництві і про розповсюджені професійні захворювання.

⁴ Шликевич А.П. Что дают и что могут дать подворные переписи. Земский сборник Черниговской губернии. 1890, № 3-4.

Передбачалось також збирання детальних демографічних відомостей про кожного робітника, які рекомендувалось отримувати не від фабрикантів, а від самих робітників. Поєднання у В.Є.Варзара знань інженера-технолога і спеціаліста-статистика дозволило йому створити таку класифікацію виробництва, яка була визнана не тільки на Україні і в Росії, але й за кордоном.

В Чернігівському земському статистичному відділенні В.Є.Варзар займався також аналізом розвитку кустарної промисловості губернії. Він зазначав, що “подвірний перепис господарств і групування їх у відому кількість середніх типів господарств з усім їх господарським обладнанням – єдиний спосіб уявити картину економічного побуту кустарів з усією повнотою”⁵. Так, описуючи шкіряний промисел у Чернігівському повіті, він показував, що промислові господарства різняться між собою розмірами доходу: з одного боку, є родини з доходом 500-800 руб., з другого – майже старці.

При обробці статистичних даних чернігівські земські статистики ділили кустарів на дві групи – ті, що мали землеробське господарство, і ті, що його не мали. В кожній групі виділялось три підгрупи: кустарі, які працювали для вільного продажу, кустарі, які працювали для замовників і кустарі, які працювали для скупщиків. Ця класифікація статистичного матеріалу по кустарній промисловості пізніше використовувалась більшістю земських статистичних відділів. В.Є.Варзар також підготував програму оцінки міст, яка вважалася зразковою до останніх днів існування земської статистики.

Олександр Олександрович Русов (1847 –1915 рр.) брав участь в створенні програми статистичних досліджень і розробив економічний баланс Чернігівської губернії. Він виступив проти застосування в дослідженнях середніх цифр, які не завжди відображали реальне життя. З цього приводу О.О.Русов писав:”необхідно знати ті типи господарств, які

⁵ Праці комісії по дослідженню кустарних промислів. СПб, 1887, вип.5, с.354.

називають "багатими", "середніми" і "бідними". В основу статистичного опису Ніжинського повіту О.О.Русов поклав метод комбінаційних таблиць.

За фундаментальну працю "Опис Чернігівської губернії" Імператорське Географічне Товариство нагородило О.О.Русова золотою медаллю.

В багатьох випадках в результаті статистичних досліджень земства отримували чудові матеріали, які давали можливість глибоко вивчити соціально-економічні процеси, але ці матеріали найчастіше зводились земськими статистиками у величезну таблицю, в якій розчинялися в кількості цифр. Чернігівське земське статистичне відділення займалося не тільки збиранням і зведенням матеріалів, але й їх аналітичною обробкою. Цінність праць чернігівських земських статистиків навіть дозволила виділити в історії статистики так званий чернігівський тип земської статистики.